

Фактори за възникване на фразеологизми с общ компонент съществителното „душа”

Петранка Трендафолова

A Training Model of a Microprogramming Unit for Operation Control: The report examines factors for the appearance of set expressions containing biblical concept "soul" and the semantic transformations occurred in it.

ВЪВЕДЕНИЕ

Начините за възникване на фразеологизмите с библейски произход са в обсега на внимание на учени от цял свят. Влиянието на църковнославянските преводи за създаването на една част от фразеологизмите се разглежда и в руски, и в английски език [1]. Интерес за нас би представлявало да установим факторите за пораждаване на фразеологизми, които не могат да се отнесат към библеизмите, тъй като нямат съответствие в библейския текст, но съдържат в езиково си изражение библейското понятие *душа*. Едновременно с това ще се опитаме да проследим семантиката на заетото библейско понятие и адаптацията му в обобщения смисъл на фразеологизма.

Според Върбан Вътв най-важните източници на фразеологичните единици са няколко:

Фразеологизми, водещи началото си от повседневния живот на човека и неговите естествени общовалидни реакции; фразеологизми, водещи началото си от народни поверия, вярвания и обичаи; от професионални и други занимания на човека; от конкретни случки и събития; от интелектуалната дейност на човека; от фолклора; от религиозната книжнина и ритуали; от други езици [2].

ИЗЛОЖЕНИЕ

При анализа на фразеологизмите с общ компонент съществителното *душа* [3] установихме някои сходни фактори, съдействали за създаването им.

1. Фразеологизми, получени от свободно словосъчетание или предложно съчетание, което развива в речевата практика преносна преосмисленост и постепенно се фразеологизира.

Това са фразеологизми, възникнали като свободни словосъчетания във всекидневния живот, а в последствие са се стандартизирали. Библейското понятие *душа* в тези фраземи напълно се е освободило от прекия си библейски денотат и е получило косвен денотат [3], насочващ към всекидневно-битовите отношения. Самият контекст, в който то участва, не разкрива никакви интерпретативни връзки с библейската култура, срв.: *душа <та> на компанията, заешка душица, (мек) като душица*. От гледна точка на християнското вероизповедание човекът е триединно същество, съставено от дух, душа и тяло. *Душата* е онзи елемент у човека, който отново е изява на триединна същност: ум, чувство и воля. Тя е тази, която разсъждава, действа и чувства; тя **е носител на човешката съвест** [4]. Според систематичното богословие “единствено душата се издига над временното и тленното и се приближава към Бога” [5], срв.: Йов 27:8 “когато Бог вземе, когато изтръгне душата му”; Мат. 10:28 “И не бойте се от ония, които убиват тялото, а душата не могат да убият и др. [6]. Християнската антропология разглежда **сърцето** като особен емоционален център на най-интимните преживявания, **център, в който се срещат Бог и човек** [7]. В този смисъл може да се приеме, че сърцето е част от триединната същност *душа*. Въпреки, че не се осъзнава от комуникантите, употребата на съществителното **душа в смисъл на човек** произтича от Библията, вж. напр. Числ. 31:28 “да се отдели по една *душá* от петстотин” (в см. по 1 човек от

500); 2 Петр. 2:14 “прелъстяващ неукрепналите души (в см. хора). В последствие тази употреба се е превърнала в нормирана за съвременния език на много народи, но само в мн. число, като ударението се премества, за да се разграничат лексикалните значения на съществителните души и души. (Дойдоха пет души; Автобусът побира 40 души и под.).

Във фразеологизма Душа <та> на компанията ‘лице, с жив, весел темперамент, което в компания поддържа весело, бодро настроение’ лексемата душа получава косвен денотат човек и интерпретира преносното значение сърце; в Омеква ми (омекна ми) душата ‘ставам по-добър и състрадателен към другите’, Пълна ми е душата ‘много съм доволен, задоволен от нещо’ - косвен денотат сърце (срв. с варианта оОеква ми сърцето); в Заешка душица ‘много страхлив човек’ - косвен денотат човек; в Кривя си душицата (душата) ‘умишлено лъжа’ - косвен денотат съвест.

Фразеологизмът (мек) Като душица е развил две значения: а) казва се обикновено за хляб или друго тестено произведение; б) ‘много добър човек, който се съгласява с мнението на всички; човек, който лесно можеш да убедиш в нещо’. В първото значение на фразеологизма значението на компонентите се е отдалечило от значението на цялото, като съществителното душа се е десемантизирано. Във второто значение душа получава косвения денотат човек.

Както показва съдържанието на фразеологизмите, във всички тези случаи косвените денотати човек, съвест, сърце не съхраняват асоциативните си връзки с библейското понятие.

2. Фразеологизми, възникнали под влияние на християнските вярвания, предавани чрез църковноритуалната практика.

Благодарение на църковноритуалната практика понятието душа е получило популяризация сред населението, но без да се обвързва с библейския текст. Това е предпоставка при устното си препредаване фразеологизмите, включващи съществителното душа в езиковия си състав, да получат преосмислени значения, в които религиозният компонент се изгласква в полза на обществените и битовите отношения. Общото при тази група фразеологизми е, че съхраняват интерпративните си връзки с библейската култура, но същевременно целият устойчив израз няма езиково съответствие в библейския текст.

Определено личи влиянието на църковнохристиянската практика в следните фразеологизми: *Стискам душа* ‘търпя, старая се да не се отчайвам’; *Със зъби държа (държи) душата си* ‘с всички сили се старая да запазя живота си’; *Оставам (остана) без душа* ‘изморявам се, изтощавам се извънредно много от непосилен труд или от голямо притеснение’; *Почти без душа* ‘съвсем изтощен, съвсем без сили’; *Отиде ми душицата* ‘измъчих се прекалено много’; *Излезе ми душата*. ‘изморявам се извънредно много от непосилен труд или от голямо притеснение’; *От душа се отделям (се отделя)* ‘умирам’. Доказателство за това е, че от една страна, във фраземите се отразява библейският мит за безсмъртието на душата и нейното отделяне от тялото след смъртта. Митологемата става “видима” чрез интерпретативните остатъци, насочващи към библейската култура. Това е възможно благодарение на съхранения пряк денотат в библейското понятие, макар че при употребата на устойчивите словосъчетания в съвременната езикова ситуация той не се осъзнава от общуващите. От друга страна, ясно личи влиянието на националния културен социум: а) обобщеният фразеологичен смисъл ‘умирам’ се трансформира в семантичното изражение ‘изморявам се, изтощен съм от умора’; б) съществителното душица, носещо емоционално-експресивен оттенък, има типична разговорна употреба; в) умалителната форма на библейското понятие душа не е характерна нито за библейския текст, нито за устното му препредаване. Библейската митологема се е съхранила само във фразеологизма *От душа се отделям (се отделя)* ‘умирам’, където значенията на компонентите не са преосмислени. На

езиково равнище обаче също са настъпили известни трансформации: налице е промяна в субектно-обектните отношения – библ. `душата ми се отделя (от мен)`; фраз. `(аз) се отделям от душата си`.

Антонимен ред на горепосочените фраземи съставят фразеологизмите *Поемам си (поема си) душа (та)* `отдъхвам си след усилена работа, голяма умора или вълнение` и *Прибирам си (прибера си) душата* `отдъхвам си след някакво голямо напрежение`. И тук практическият опит налага трансформация на библейското значение `оживявам, връщам се към живота` в семантичното изражение `отдъхвам си, отпочивам си`.

Фразеологизмът *Манастир си градя < на душата >* `върша нещо богоугодно за спасение на душата си` се свързва с библейското разбиране за спасението на душите. Заемането на библейската единица вероятно е повлияно от църковноритуалната практика, понеже лексемата *манастир* отсъства от библейския текст. Думата *манастир* интерпретира `свята обител`, `светилище`. Фразеологизмът представлява една чудесна метафора, пресъздаваща образа на непокварената душа. Видимо е влиянието на народното словотворчество във формирането на изказа: типичната за фолклора ни инверсия, ярката метафоричност, традиционната етимологична фигура *град градя*, преобразувана в *манастир градя*.

Фразеологизмът *И аз душа нося* е развил двупосочни смисли с положителни и отрицателни експресивни оттенъци, срв.: `живо същество съм и аз – и аз имам своите желаниа` и `живо същество съм и аз – и аз греша`. Във второто значение на израза могат да се установят интерпретативни остатъци, насочващи към християнското разбиране за греховната същност на човека, срв.: "Няма нито един праведен" (Римл. 3:10). Библейското понятие *душа* получава различна денотативна реализация в двете значения на фразеологизма: в първото значение `живо същество съм и аз – и аз имам своите желаниа` запазва прекия си денотат, който обаче не се осъзнава от адресанта; във второто си значение `живо същество съм и аз – и аз греша` денотира *човек* (цялата интерпретативна верига е `и аз съм човек като всички хора; всеки човек греша; и аз греша). Благодарение на избледнялата връзка между прекия денотат (съставна част от трихотомията `човек`) и косвения денотат (*човек*) съдържанието на фразеологизма не визира християнското вярване за безсмъртната душа, способна да се радва, желае, милее или да страда и скърби.

Към християнското вярване за спасение на душата чрез проява на милосърдие, прокламирано най-вече чрез църковноритуалната практика (различни видове дарения, раздавания за душата на починалия или за здраве и под.), насочва устойчивото словосъчетание *Отделям (отделя) за душата си* `раздавам милостиня`. С това си значение фразеологизмът се употребява от по-тесен кръг адресанти. В съвременната разговорна реч той е развил второ значение: `отделям, заделям за себе си за собствена нужда или удоволствие, за да се подсигурия и под.`. С промяната на субектно-обектните отношения (вместо `отделям от своето за другите` - `отделям от своето или общото за себе си`) религиозният мотив се заменя с мотив, отразяващ специфично битовото мирозрение.

3. Фразеологизми, създадени под влияние на фолклора.

Изразът *Нека ходит за бабина душа* `отива за неволна милостиня` е възникнал под влиянието на народния израз *Давам за (на) бабина душа*, употребяван в случаи на направено добро, което не е било оценено. Значението на компонентите във фразеологизма се е отдалечило напълно от значението на цялото, като съществителното *душа* се е десемантизирано.

Често срещани в народните песни са изразите *слагам си (сложи си) мъка на душата; мъка ми (му, ѝ) на душата*. Вероятно по аналогия на тях е възникнал фразеологизмът *Слагам (слож) душа на мъка* `готов съм на всякакви усилия, жертви, труд, за да постигна нещо`, но с обърнат образ (*слож) душа на мъка*), чиято интерпретация е `обричам се на страдание, само и само да успея в начинанието си`.

И двата фразеологизма са в процес на архаизация.

4. Фразеологизми, създадени под влияние на религиозната книжнина.

Такъв произход има фразеологизмът *От дън душа* `много силно, всецяло`. Фраземата е сходна с библейските изрази *от все душа* (вж. Вт. 47: 29) и *от всичката си душа* (Вт. 6:5). Вероятно устойчивото съчетание е възникнало по модел на библейския израз, като е претърпяло незначителни езикови промени – метафорична замяна на предложното съчетание *от все* с предложното съчетание *от дън*.

Във фразеологизма *Облажвам си душата* `получавам, изпитвам силно удовлетворение от нещо` глаголът *облажвам* показва, че устойчивото словосъчетание е възникнало под влияние на религиозната книжнина, чийто изказ притежава архаизирани книжовни езикови форми. В Свещеното писание прилагателното *блажен* е определение единствено на определяемото човек. Съчетаемостта *блажена душа* не се среща в Библията, което показва целенасоченото конструиране на фразеологизма в българския културен социум.

В буквалния смисъл на израза *Слагам си (сложа си) грях на душата* `извършвам престъпление спрямо някого, който е невинен` личат интерпретативни остатъци, насочващи към библейската концепция за греха, който погубва душата на човека (вж. напр. “за греха на душата си” в Мих. 6:7). В преосмисленото значение на фразеологизма понятието *грях* не носи библейското си значение, а е синоним на *грешка*. Изразът е целенасочено конструиран. Този тип инверсия (поставяне на сказуемото пред подлога *слагам си грях* вместо *грях си слагам*) е резултат от преобразуване на причастна употреба, заместваща личните глаголни форми, което е нормативно в старобългарската книжнина. Въпреки че изразът в смислово отношение се свързва с християнските нравствени норми, изискващи живот в праведност, в речевата практика неговото съдържание е ориентирано към обществените норми и отношения, а не към религиозния светоглед.

5. Фразеологизми, създадени по аналогия с други фразеологизми.

Фразеологизмът *Имам две души* `много жизнен съм, силен, здрав, як` е целенасочено конструиран и е възникнал по аналогия на израза “*И аз душа нося*”. Тук понятието *душа* получава косвения денотат *живот*. В основата на това личи интерпретативната връзка `*човек е жив, докато душата му е в него ~ с две души човек е два пъти жив*`.

Глаголът *облажвам* във фразеологизма *Облажвам си душата* притежава семантична стойност, насочена към духовното състояние на личността. от книжовната лексика. По-късно в речевата практика е настъпила замяна на този глагол с дума от разговорната реч – *облажвам* (*облажвам си душата*) `получавам удоволствие, задоволявам апетита си за храна или нещо друго`, чиято семантика има вече насоченост към континуума на практическия опит.

В съвременната речева практика съдържанието на фразеологизма *Пека душицата* някому се основава на аналогията *измъчвам душата – мъча* (*измъчвам*) *някого*, върху която възниква вариантът *Пека на шиш* (*някого*).

По аналогия на фразеологизма *Отделям* (*отделя*) *за душата си* възниква устойчивото словосъчетание *Отделям* (*отделя*) *от гола душа*, но с променена семантика - `пестя средства за някого или нещо, въпреки че съм крайно беден`. За пореден път наблюдаваме способ за трансформация на библейския смисъл посредством промяна в субектно-обектните изреченски отношения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От изложеното дотук става ясно, че фразеологизмите с общ компонент съществителното *душа* са възникнали главно под влияние на църковнохристиянската практика без прякото въздействие на библейския текст. Благодарение на косвения денотат, който получава библейското понятие,

религиозният компонент бива изтласкан в полза на обществените норми и отношения. Този процес е продиктуван от прагматизма, доминиращ в българското народно светоусещане. Езикът на устойчивите словосъчетания разкрива влияние на народното словотворчество и показва целенасоченото им конструиране в българския културен социум.

ЛИТЕРАТУРА

[1] *Бабкин, А. М.* Русская фразеология, ее развитие и источники. Ленинград, 1970, 178; Гак, В. Г. Особенности библейских фразеологизмов в русском языке (в сопоставления с французскими библеизмами). – В: Вопросы языкознания, кн. 5, 1997, с. 55-81.

[2] *Вътов, В.* Библията в езика ни. Речник на фразеологизмите с библейски произход. Велико Търново, 2002, с. 17.

[3] Фразеологизмите са взети от сборниците *Фразеологичен речник на българския език*. С., БАН, 1974.2 (съст. К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова) и *Нов фразеологичен речник на българския език*. С., 1993 (съст. Кети Ничева-Анкова).

[4] *Фреге, Г.* Смысл и денотат. – В: Семиотика и информатика. Москва, 1977, № 8, с. 185. Г. Фреге въвежда понятията *пряк* и *косвен денотат*. *Пряк денотат* е налице, когато смисълът е пряк. При него мисловният образ се основава на физическото и мисловно възприятие на обекта. *Денотатът е косвен*, когато смисълът е преносен.

[5] *Киров, Д., Д. Свиленов, Д. Коруджиев.* Християнска етика. Учебно помагало за 9. – 12. клас. Одобрено от МОН. Изд. "Слънце", София, 2003, с. 56.

[6] *Коев, Т., Д. Киров,* Кратка богословска енциклопедия. София, 1993, с. 86.

[7] Цитатите сме ползвали от *Библия сиреч книгите на Свещеното писание на Вехтия и Новия Завет*. Издава Св. Синод на Българската Църква. София, 1991. За еталон на този превод служи църковно-славянският текст, който стои в основата и на Осторожката Библия.

[8] *Коев, Д., Г. Бакалов.* Въведение в християнството. С., 1992, с. 63.

За контакти:

Доц. д-р Петранка Петкова Трендафилова, Филиал – Силистра на РУ "Ангел Кънчев", Е-mail: pepa_don@abv.bg

Докладът е рецензиран